

*Т.В. Дегтяренко, О.С. Іванова,
Ю.О. Тубичко*

**КОМПЛЕКС
НЕЙРОПСИХОЛОГІЧНОГО
ОБСТЕЖЕННЯ,
АДАПТОВАНИЙ
ДЛЯ ДІТЕЙ СТАРШОГО
ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ, ДЛЯ
ВИЗНАЧЕННЯ
СТАНУ ПСИХОМОТОРИКИ,
ПЕРЦЕПТИВНО-
КОГНІТИВНИХ ФУНКЦІЙ
І МОВЛЕННЄВОГО РОЗВИТКУ**

В останнє десятиріччя в Україні склалась така демографічна ситуація, яка визначає загальне зниження народжуваності та прогресуюче зменшення частки народження здорових, психофізично зрілих дітей. Клінічні прояви і рівень відхилень від нормативного в психофізичному розвитку дітей різноманітні – від неявних ознак дизонтогенезу до виражених патологічних синдромів (аутизм, гіперактивності та дефіциту уваги, дитяча шизофренія).

Згідно зі статистикою ВОЗ, кожна десята дитина, що проживає в розвинених країнах, схильна до ризику девіантного модусу розвитку принаймні в якійсь одній з його форм (криміногенна поведінка, епізоди депресії або тривожності, неадекватність розумового, інтелектуального або емоційного розвитку). Ця цифра виглядає достатньо серйозно: близько 10% дітей, що проживають у розвинених країнах, страждають або страждатимуть якоюсь патологією психічного розвитку. Очевидно, що розуміння етіології цих відхилень від нормальної лінії розвитку є одним з найважливіших наукових

завдань, що мають величезне значення для практики.

Актуальність упровадження в психолого-педагогічну практику комплексу нейропсихологічного обстеження, адаптованого для дітей старшого дошкільного віку і спрямованого на визначення стану психомоторики, перцептивно-когнітивних функцій і мовленнєвого розвитку не викликає сумнівів.

Наукові розробки щодо онтогенезу перцептивно-когнітивного, психомоторного та мовленнєвого розвитку дитини складають концептуальну та методологічну основу вирішення практичних задач спеціальної психології, педагогіки та актуальних проблем диференціальної психофізіології.

У наш час центральними напрямками в роботі психолога та педагога в ДНЗ є наступні: виявлення специфіки дефіцитарності (не сформованості) психічних функцій на різних етапах онтогенезу і особливостей їх компенсації, дослідження динаміки розвитку вищих психічних функцій, встановлення причин і розробка методів профілактики та корекції відставання від шкільної програми. Зважаючи на це особливе значення має визначення не сформованості тих психічних функцій, навичок і вмінь, які мають бути найбільш актуалізовані соціальною ситуацією при розвитку дитини – навчанням у школі та його інтенсифікацією в сучасному суспільстві на тлі погіршення екології, погіршення стану психічного та фізичного здоров'я дітей, а також недостатньої уваги дорослих до дитини. Саме наприкінці дошкільного – початку шкільного віку доволі часто

проявляються усі несприятливі особливості раннього розвитку дитини (як психофізіологічного, так і соціального), які мають прояв, у першу чергу, у труднощах підготовки до шкільного навчання. В основі шкільної неуспішності зазвичай лежать як вади когнітивного, так і моторного недорозвитку, недосконалість нейрорегуляторних механізмів і, у першу чергу, вербальної складової регуляції мимовільних та довільних дій дитини. В диференційній психофізіології та нейропсихологічній діагностиці виключне та провідне значення набула саме Лурієвська концепція щодо контролю, організації та онтогенезу вищих психічних функцій.

Психічні функції мають не тільки системну, а й „хроногенну” організацію [2: 173]. На цей фактор генетично обумовленої гетерохронії розвитку накладаються індивідуальні особливості розвитку і виховання кожної дитини, індивідуальні особливості внутрішньої та міжполушарної взаємодії мозкових структур в організації психічних процесів, когнітивних стратегій і емоційної сфери дитини [5]. Всі ці онтогенетичні особливості обумовлюють гетерохронність психофізіологічного розвитку дитини, коли „парціальне відставання одних функцій недостатньо компенсується іншими функціями з більш високим рівнем розвитку” [1: 182].

Лурієвський нейропсихологічний аналіз дозволяє диференціювати труднощі навчання і поведінки, які обумовлені індивідуальними особливостями функціонування

окремих мозкових структур (дизадаптаційні реакції, які пов'язані з непропорційним педагогічним впливом чи з психопатологічними розладами в емоційній сфері дитини). Диференційований опис якісних особливостей сильних і слабких ланок психічного функціонування кожної конкретної дитини, як особистості, є головною умовою ефективної допомоги дітям з проблемами відхилень у розвитку і труднощами при навчанні. Актуальне завдання сучасної науки - розробка компактної, але валідної та інформативної схеми нейропсихологічного обстеження дошкільників, яка здатна реалізувати своєчасну до нозологічну діагностику дітей з високим ризиком можливих проявів труднощів подальшого навчання у школі. Потрібно якомога раніше виявити відставання в розвитку доучбових навичок і необхідних для їх формування когнітивних і перцептивних здібностей дитини – саме тих базових основ пізнавального процесу, які здобуває дитина при передшкільній освіті. Велике значення має також рівень розвитку слухомовленнєвої пам'яті, наочно-образного мислення, зорово-просторових і вербально-перцептивних функцій, кінестетичної організації рухів рук, а також стан нейродінамічних процесів, які забезпечують оптимальну психічну діяльність дітей.

Тільки на підставі диференційованої і системної нейропсихологічної діагностики, що не обмежується виявленням слабких ланок у розвитку дитини, але визначає зону його найближчого розвитку, тобто можливості і умови корекції дефектів при діалоговому режимі проведення

нейропсихологічного обстеження, має бути побудована патогенетично-орієнтована індивідуальна програма корекційно-розвиваючого навчання дитини в ДНЗ. Така програма повинна враховувати складні взаємодії між морфогенезом окремих нейроструктур мозку і формуванням: з одного боку, для появи певної функції потрібний відомий ступінь зрілості нервової системи, з іншої – само функціонування і активна корекційно-розвиваюча педагогічна діяльність впливають на активізацію функціонування відповідних нейроструктурних елементів та асоціативних мереж мозку.

З важких порушень мови найчастіше зустрічаються алалія, афазія, рінолалія та різного типу дизартрії. Дизартрія (від греч. *dys* - приставка, що означає розлад, *arthroo* - членороздільно вимовляю) - порушення вимови, обумовлене недостатньою іннервацією мовленнєвого апарату при поразках задньолобних і підкоркових відділів мозку. При цьому через обмеження рухливості органів, які забезпечують мововимовлення (м'якого неба, мови, губ), ускладнену мовленнєву артикуляцію у дитячому віці мають місце порушення основних компонентів мовлення, а також загальне недорозвинення мови.

Дизартрія може спостерігатися як у важкій, так і в легкій формі, стертій формі дизартрії, що проявляється в порушеннях мовленнєвих і невербальних функцій.

Сьогоднішні зміни в структурі та змісті загальної середньої освіти в Україні потребують психологічного обґрунтування педагогічних технологій дошкільної освіти та початкового навчання. Беручи до уваги психологічні особливості дітей

5-6-річного віку, виникає потреба в таких способах організації їх навчання, які б дозволили використати природню розумову активність дитини, що базується на гармонійній єдності рухів, мовлення та мислення. Для дітей дошкільного віку розробка проблеми визначення індивідуально-типологічних особливостей буде сприяти попередженню психомоторних і перцептивно-когнітивних порушень, які є провідними патогенетичними механізмами мовленнєвих порушень (дизграфія, діартрія, заїкуватість, загальне недорозвинення мовлення) і пізнавальної активності та діяльності у дошкільників [6, 7, 8, 9].

Мета: впровадження запропонованого комплексу методик нейропсихологічного обстеження, адаптованого для дітей старшого дошкільного віку, для визначення стану психомоторики, перцептивно-когнітивних функцій і мовленнєвого розвитку у психолого-педагогічну практику.

Основні завдання

- Проаналізувати сучасні свідомості та методичні матеріали з проблеми валідної оцінки психофізіологічного статусу дітей старшого дошкільного віку.

- Здійснити добір адекватних методик нейропсихологічної діагностики для визначення стану психомоторних якостей, перцептивно-когнітивних функцій та мовленнєвого розвитку дітей старшого дошкільного віку.

- Здійснити апробацію розробленого комплексу нейропсихологічного обстеження, адаптованого для дітей старшого дошкільного віку в загальноосвітніх і в логопедичних групах.

•Запровадити порівняльний аналіз мовленнєвого розвитку, стану психомоторних та перцептивно-когнітивних функцій у дітей старшого дошкільного віку з наявністю і без наявності мовленнєвих порушень.

Для організації нейропсихологічного обстеження дітей дошкільного віку актуалізується необхідність здійснення добору адекватного діагностичного матеріалу за наступними критеріями: доступність, знайомість, привабливість (наочність, цікавість, здатність привертати увагу) і наукова обґрунтованість.

Матеріал обстеження повинен відповідати життєвому досвіду дитини, так як кожна вища психічна функція проходить через зовнішню стадію розвитку [3]. Так, наприклад, використання занадто важкого для дошкільників матеріалу сюжетних малюнків може привести до неправильного висновку щодо сформованості наочно-образного мислення в дітей 5-6 років, навіть визнаними за даними нейропсихологічного обстеження готовими до шкільного навчання.

Крім того, неточність чи недостовірність отриманих при тестуванні результатів може бути обумовлена тим, що дитина не включається в діяльність з психологом не внаслідок того, що у неї не сформована потреба в спілкуванні з дорослим, а через відсутність інтересу до запропонованого експериментального матеріалу. Досвід практичних досліджень ілюструє, що інтерес до кольорового матеріалу значно вищий, аніж до чорно-білого, тому при обстеженні

дошкільників є необхідним використання кольорових зображень, бо це в більш значній мірі відповідає їх перцептивному досвідові.

Для оцінки розвитку перцептивно-когнітивних функцій дітей 5-6 років доцільно використовувати наступні методики: сприйняття («Накладний контур», «Найди схожу фігуру», «Схованки», «Домалюй зображення», «Спостерігач»); увага («Знайди картинку», запам'ятай і розстав крапки», «Пори року», «Знайди кошенят», «Що художник намалював неправильно»; мислення («Що тут зайве?», «Кому чого не вистачає?», «Де чій домок?», «Четвертий зайвий», «Нісенітниця»); пам'ять («Домалюй по пам'яті», «Повтори почуте», «Запам'ятай малюнки», «Узнай фігури», «Знайди по пам'яті»). Для оцінки мовленнєвого розвитку необхідно обстеження темпу, ритму і голосу дитини, перевірка фонематичного слуху, обстеження звуковимови, перевірка стану фонематичного аналізу, синтезу і фонематичних уявлень. Для дослідження стану розвитку психомоторної сфери необхідно обстеження артикуляційної, дрібної (динамічний праксис, праксис пози пальців, реакція вибору) та загальної моторики (реципрокна координація). Вищезазначені методики є науково обґрунтованими і рекомендовані для використання в роботі практичних психологів в дошкільних закладах. Алгоритм їх проведення детально представлений у збірнику Ж.М. Глозман, А.Ю. Потанина, А.Е. Соболева [4].

Принципово для комплексної оцінки стану перцептивно-когнітивних функцій,

психомоторного та мовленнєвого розвитку дітей старшого дошкільного віку необхідне проведення цілого ряду досліджень з обов'язковим використанням адекватного психологічного тестування.

Практичної значущості набуває здійснення ранньої нейропсихологічної діагностики передумов розвитку дизартрії у дітей старшого дошкільного віку. Нами здійснена апробація запропонованого комплексу нейропсихологічного обстеження, адаптованого для дітей старшого дошкільного віку, що дозволила оцінити стан основних компонентів мовленнєвого розвитку, психомоторики і перцептивно-когнітивних функцій дитини.

Запропонований нами комплекс нейропсихологічного обстеження, адаптований для дітей старшого дошкільного віку, має наступні блоки: I. Перцептивно-когнітивна сфера, II. Психомоторні якості дитини та III. Стан мовленнєвого розвитку дітей.

I. Перцептивно-когнітивна сфера:

1.1. Сприйняття («Накладений контур», «Знайди схожу фігуру», «Схованки», «Домалюй зображене», «Спостерігач»);

1.2. Увага («Знайди картинку», «Запам'ятай і розстав крапки», «Пори року», «Знайди кошенят», «Що художник намалював неправильно»;

1.3. Мислення («Що тут лишнє?», «Кому чого недостає?», «Де чій домік?», «Четвертий зайвий», «Нісенітниця»);

1.4. Пам'ять («Домалюй по пам'яті», «Повтори почуте», «Запам'ятай малюнки», «Узнай фігури», «Знайди по пам'яті»).

II. Психомоторні якості дитини:

2.1. Артикуляційна моторика (перевірка рухливості губ, обстеження моторики язика);

2.2. Дрібна моторика (динамічний праксис, праксис пози пальців, реакція вибору).

2.3. Загальна моторика (реципрокна координація).

III. Стан мовленнєвого розвитку дитини (обстеження темпу, ритму і голосу дитини, перевірка фонематичного слуху, обстеження звуковимови, перевірка стану фонематичного аналізу, синтезу і фонематичних уявлень).

Завдяки запропонованому нами комплексу здійснюється оцінка стану перцептивно-когнітивних функцій, психомоторних якостей та мовленнєвого розвитку дітей старшого дошкільного віку і цей комплекс упроваджено у практику роботи загальноосвітніх і спеціалізованих дошкільних закладів.

Результати проведеного нами комплексного нейропсихологічного обстеження у дітей старшого дошкільного віку без наявності вад мовленнєвого розвитку (25 дітей загальноосвітніх груп) і у дітей з мовленнєвими порушеннями (36 дітей логопедичних груп) показали недостатню сформованість мовленнєвих, психомоторних і перцептивно-когнітивних функцій в обстежених дітей з логопедичних груп порівняно з дітьми із загальноосвітньої групи. Це виявлялося в порушенні в дітей з логопедичних груп всіх основних компонентів мовленнєвого розвитку, істотних відхилень від нормального мовного розвитку дитини, недостатній зрілості пізнавальних і вольових процесів, а також у

дефіцитарності психомоторних якостей у цих дітей.

Так, 67% дітей від загальної кількості дітей з логопедичних груп мали значну ступінь вираженості дефекту мовленнєвого розвитку при обстеженні темпу, ритму і голосу, 61% – при перевірці фонематичного слуху, 55% – при обстеженні звуковимови, у той час як у загальноосвітніх групах не було виявлено жодної дитини з такими порушеннями. Стосовно перевірки стану фонематичного аналізу, синтезу і фонематичних уявлень, досліджені параметри в логопедичних групах виявились значно гіршими, порівняно з загальноосвітніми групами: у логопедичних групах 82% дітей мали порушення проти 11% в загальноосвітніх групах.

У групах дітей з наявністю вад мовленнєвого розвитку в 50% спостерігались порушення артикуляційної, дрібної та загальної моторики, у той час як у дітей без наявності таких вад не визначались порушення психомоторики в жодному випадку.

Крім того, слід підкреслити значні порушення в розвитку перцептивно-когнітивних функцій у дітей з логопедичних груп, а саме: 62% дітей мали виражену ступінь дефекту сприйняття, 57% - порушення уваги, 47% - мислення, 79% дітей страждали порушенням пам'яті, у той час як у дітей у загальноосвітніх групах лише в 4% від загальної кількості дітей виявлені вищезазначені порушення.

Таким чином, запропонований нами комплекс нейропсихологічного обстеження, адаптований для дітей старшого дошкільного віку, дозволяє оцінити рівень мовленнєвого,

психомоторного та перцептивно-когнітивного розвитку та встановити закономірні зв'язки специфічних порушень мовленнєвого розвитку з індивідуальними особливостями перцептивно-когнітивної сфери дитини, а саме з такими важливими вищими психічними функціями, як психомоторні якості, слухо-мовна пам'ять, зоровий гнозис і просторові уявлення. Виявлення на ранніх етапах вад мовленнєвого, психомоторного та перцептивно-когнітивного розвитку дає змогу своєчасно застосувати педагогічні та корекційні методи для запобігання подальшого розвитку цілого ряду відхилень.

Таким чином, згідно мети та завданням дослідження можна зробити наступні висновки:

1. Проведено аналіз сучасних даних і методичних матеріалів з проблеми оцінки нейропсихологічного та психофізіологічного статусу дітей старшого дошкільного віку

2. Здійснено добір адекватних методик нейропсихологічної діагностики для визначення стану психомоторних якостей, перцептивно-когнітивних функцій та мовленнєвого розвитку дітей старшого дошкільного віку для визначення закономірних взаємозв'язків між цими базовими психологічними характеристиками дитини.

3. Апробація запропонованого комплексу нейропсихологічного обстеження дозволила встановити суттєві відмінності в сформованості основних компонентів мовленнєвого розвитку, перцептивно-когнітивних і психомоторних функцій у старших дошкільників з наявністю вад мовленнєвого розвитку порівняно з дітьми загальноосвітніх груп.

4. Здійснено впровадження запропонованого комплексу нейропсихологічного обстеження, адаптований для дітей старшого дошкільного віку, в педагогічну практику роботи з дітьми в загальноосвітніх і в логопедичних групах.

ЛІТЕРАТУРА

- *Ахутина Т.В., Пылаева Н.М.* Методология нейропсихологического сопровождения детей с неравномерностью развития психических функций / А.Р. Лурия и психология XXI века. Доклады II Международной конференции, посвященной столетию со дня рождения А.Р. Лурия / Под ред. Т.В. Ахутиной и Ж.М. Глозман. – М.: ООО Федоровец, 2003, – С. 182.
- *Выготский Л.С.* Психология и учение о локализации психических функций / Соб. соч. В 6 т. Т.1. – М.: Педагогика, 1982.
- *Выготский Л.С.* История развития высших психических функций / Соб. соч. В 6 т. Т. 3. – М.: Педагогика, 1983.
- *Глозман Ж.М., Потанина А.Ю., Соболева А.Е.* Нейропсихологическая диагностика в дошкольном возрасте. – СПб.: Питер, 2006. – 80 с.
- *Дегтяренко Т.В.* Проблема индивидуальности с позиций психонейроиммунологии // Мастер. VI Костюковських читань «Психологія у XXI столітті: перспективи розвитку». – К., 2003. – Т. II. – С. 41-45.
- Спосіб інтегральної оцінки психофізіологічного стану людини, на підставі уніфікованого критеріального аналізу параметрів

стійкості психофункціональних систем (Патент № у 2007 03340 від 11.05.2007).

• Спосіб комплексної індивідуальної оцінки психомоторних якостей людини за об'єктивними параметрами її психофізіологічного статусу (Патент № у 2007 03342 від 11.05.2007).

• Спосіб визначення психомоторних якостей людини (позитивне рішення на заявку № у 2007 10453 від 8.11.2007).

• Спосіб оцінки якостей уваги та працездатності (позитивне рішення на заявку № у 2007 10456 від 8.11.2007).

Подано до редакції 18.06.08

РЕЗЮМЕ

В статті обоснована необхідність введіння нейропсихологічного підходу для вивчення особливостей психофізіологічного статусу дітей старшого дошкільного віку. Реалізація запропонованого комплексу нейропсихологічного дослідження, адаптованого для дітей старшого дошкільного віку, дозволяє охарактеризувати стан психомоторики, перцептивно-когнітивних мовних функцій, а також виявити можливі відхилення в психофізіологічному розвитку дитини. Представлено порівняльний аналіз отриманих результатів у дітей в масових і логопедичних групах по трьох блоках: мовне розвиток, психомоторні якості, перцептивно-когнітивна сфера.

SUMMARY

The article substantiates necessity of introducing the neuropsychological approach into studying features of psychophysiological status of senior preschoolers. Realization of the offered complex of neuropsychological examination adapted for senior preschoolers allows describing the state of psychomotorics, perceptual and cognitive speech functions, and also to expose possible deviations in psychophysiological development of a child. The authors held comparative analysis of the results for children in mass and speech therapy groups due to three blocks: speech development, psychomotor qualities, perceptual and cognitive sphere.